

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies

International Conference of Economics, Finance and Accounting Studies is a double-blind peer-reviewed, open-access journal published to reach excellence on the scope. It considers scholarly, research-based articles on all aspects of economics, finance and accounting. As an international congress aimed at facilitating the global exchange of education theory, contributions from different educational systems and cultures are encouraged. It aims to provide a forum for all researchers, educators, educational policy-makers and planners to exchange invaluable ideas and resources.

Korxonalarning Daromad Va Xarajatlari Auditida Moliyaviy Xatarlarni Pasaytirishga Qaratilgan Auditorlik Tavsiyalari

Mehriyev Sobit Sayim o'g'li

Milliy Gvardiya Qoraqalpog'iston, Respublikasi Bo'yicha Boshqarmasi Xizmat Boshlig'i

Dadarbayev Muzaffar Abduraxmanovich

O'zbekiston Respublikasi IIV, Malaka Oshirish Instituti, Mvamttb Iqtisodchisi

ABSTRACT

Mazkur maqolada korxonalarning daromad va xarajatlari auditida moliyaviy xatarlarni pasaytirishga qaratilgan auditorlik tavsiyalari ishlab chiqildi. Tadqiqotning nazariy asosida auditorlik riski komponentlari, auditorlik dalillarining yetarliligi, korporativ risklarni boshqarish, buxgalteriya risklari, regulyativ va ajralmas risklar, shuningdek boshqaruv tarafdoshligi va noto'g'ri e'tirof etish xavfini kuchaytiruvchi omillar bo'yicha umumlashtirildi. Tahlil savdo debitorligi ulushi, zaxiralarni bosimi, davr xarajatlarining yalpi foydaga nisbati, joriy majburiyatlar yuklamasi va auditorlik xulosasi turi auditorlik tavsiyalarini differensial shakllantirishda muhim o'rin tutishini ko'rsatdi. Shu asosda rejalashtirish, ichki nazoratni testlash, daromadni tan olishni tekshirish, xarajatlarni tasniflash, davrlar bo'yicha ajratish, tashqi tasdiqlash va jurnal o'tkazmalarini tahlil qilish bo'yicha takomillashtirilgan auditorlik tavsiyalari tizimi taklif etildi.

Keywords: daromad auditi, xarajatlar auditi, moliyaviy xatar, auditorlik tavsiyalari, auditorlik riski, auditorlik dalillari, risk-indikator, ichki nazorat, tashqi tasdiqlash, davrlar bo'yicha ajratish testi.

KIRISH

Korxonalarning daromad va xarajatlari auditi moliyaviy hisobotning eng sezgir uchastkalaridan biri hisoblanadi. Aynan shu qismda daromadni muddatidan oldin tan olish, xarajatlarni noto'g'ri davrga o'tkazish, operatsion xarajatlarni kapitalizatsiya qilish, zaxiralarni ortiqcha baholash,

savdo debitorligini asossiz yuqori ko‘rsatish va davr oxiri jurnal o‘tkazmalari orqali foydani boshqarish xavfi ko‘proq uchraydi. Auditorlik riski auditning barcha bosqichlarida baholanishi kerakligi, ichki nazoratga to‘liq tayanish mumkin emasligi va auditorlik dalillari hajmi aniqlanmaslik riskiga teskari bog‘liq ekani yuklangan manbalarda alohida ko‘rsatilgan.

So‘nggi yillarda riskka yo‘naltirilgan audit, auditorlik dalillarining yetarliligi va ajralmas risk omillarini chuqurroq baholashga bo‘lgan e‘tibor kuchaydi. Xususan, 540-son AXS “Hisoblab chiqilgan baholar, shu jumladan haqqoniy qiymat bo‘yicha hisoblab chiqilgan baholar va ular bilan bog‘liq ochib beriladigan ma‘lumotlar” standarti doirasidagi yondashuvlarda boshqaruv tarafkashligi, o‘lchash noaniqligi va auditorning o‘z baholash intervalini ishlab chiqishi audit sifati bilan bog‘liq markaziy masalalardan biri sifatida ko‘riladi. Shu bois daromad va xarajatlar auditida tavsiyalar bir xil shaklda emas, balki korxonaning risk-profiliga mos ravishda ishlab chiqilishi zarur.

540-son AXS “Hisoblab chiqilgan baholar, shu jumladan haqqoniy qiymat bo‘yicha hisoblab chiqilgan baholar va ular bilan bog‘liq ochib beriladigan ma‘lumotlar” standarti bo‘yicha tanqidiy tadqiqotlar va top-menejment bosimi ostida firibgarlik riskiga auditor sezgirligini oshirish bo‘yicha ishlarda boshqaruv tarafkashligi, skhema asosidagi noto‘g‘ri baholash va motivatsiya bosimi audit sifati uchun jiddiy xavf sifatida ko‘riladi. Demak, daromad va xarajatlar auditida tavsiyalar faqat texnik tekshiruvlar majmuasi emas, balki boshqaruv motivlari, jurnal yozuvlari, qo‘lda kiritilgan provodkalar va subyektiv baholashlarni ham ushlashi kerak.

Hisob-kitoblarda quyidagi indikatorlar tanlandi: sof tushum o‘zgarishi, yalpi marja, davr xarajatlarining yalpi foydaga nisbati, sof foyda marjasi, savdo debitorligining tushumga nisbati, zaxiralarning tushumga nisbati, joriy majburiyatlarning tushumga nisbati, mol yetkazib beruvchilar va pudratchilarga qarzning tushumga nisbati hamda audit xulosasi turi. Mazkur ko‘rsatkichlar audit dasturini riskga mos differensial shaklda tuzish uchun signal indikatorlar sifatida talqin qilindi.

1-jadval

Tanlangan aksiyadorlik jamiyatlari bo‘yicha daromad va xarajatlar audit uchun asosiy moliyaviy ko‘rsatkichlar

Korxonona	Sof tushum, mln so‘m	O‘tgan davr tushumi, mln so‘m	Tushum o‘zgarishi, %	Tannarx, mln so‘m	Yalpi foyda, mln so‘m	Davr xarajatlari, mln so‘m
------------------	-----------------------------	--------------------------------------	-----------------------------	--------------------------	------------------------------	-----------------------------------

“O‘zelektro- apparat- electro- shield” AJ	1 608 506,9	1 982 419,2	-18,9	1 260 644,0	327 862,9	169 488,3
“Dehqon- obod kaliy zavodi” AJ	707 732,1	696 482,9	1,6	344 292,0	363 440,1	250 808,2
“Toshshahar- transxizmat” AJ	1 698 047,4	594 905,3	185,4	1 413 566,1	284 481,3	254 150,8

1-jadvaldan ko‘rinadiki, daromad va xarajatlar auditi uchun xavf signali faqat tushum hajmida emas, balki tushum, tannarx va davr xarajatlari o‘rtasidagi nisbatlarda mujassamlashadi. “O‘zelektroapparat-electroshield” AJda tushum 18,9 foizga qisqargan bo‘lsa-da, davr xarajatlari saqlanib qolgan va sof foyda ancha pastlagan. “Dehqonobod kaliy zavodi” AJda tushum barqarorroq ko‘rinsa-da, davr xarajatlari hajmi yalpi foydaning sezilarli qismini band qilgan. “Toshshahartransxizmat” AJda tushum keskin o‘sgan, biroq sof foyda juda past va auditorlik xulosasi shart bilan bildirilgan. Bu holat daromadning tez o‘sishi o‘zi bilan birga risk pasayishini anglatmasligini, aksincha ayrim hollarda tekshiruv chuqurligini kengaytirish zarurligini ko‘rsatadi.

2-jadval

Daromad va xarajatlar auditi uchun risk indikatorlari

Korxonalar	Yalpi marja, %	Davr xarajatlari / yalpi foyda, %	Sof foydama rjasi, %	Savdo debitorligi / tushum, %	Zaxiralarning / tushum, %	Joriy majburiyatlar / tushum, %	Yetkazib beruvchilarning qarzi / tushum, %
“O‘zelektroa	20	51,7	7,9	45,5	73,8	70,1	20,8

pparat-electroshield” AJ	,4						
“Dehqonobod kaliy zavodi” AJ	51,4	69,0	6,3	8,0	39,2	8,4	3,7
“Toshshahartransxizmat” AJ	16,8	89,3	0,4	5,8	3,4	10,6	5,8

2-jadval tahlili auditorlik tavsiyalarini korxonada kesimida farqlash zarurligini ko'rsatadi. “O'zelektroapparat-electroshield” AJda savdo debitorligi va zaxiralar bosimi juda yuqori. Bu holat daromadni tan olishda tashqi tasdiqlash, keyingi pul tushumlarini tekshirish, zaxiralarning mavjudligi va qadrsizlanishini sinovdan o'tkazish hamda sotuvning davrlar bo'yicha ajratilishini kuchaytirishni talab etadi. “Dehqonobod kaliy zavodi” AJda savdo debitorligi nisbatan past, biroq davr xarajatlarining yalpi foydaga nisbati 69 foizni tashkil etmoqda. Bu xarajatlarni tasniflash, boshqaruv va boshqa operatsion xarajatlarni iqtisodiy mazmuni bo'yicha qayta tekshirish, xarajatlarning tannarxga noto'g'ri ko'chirilgan-ko'chirilmaganini aniqlashga urg'u berishni talab etadi. “Toshshahartransxizmat” AJda sof foyda marjasi juda past, davr xarajatlari bosimi 89,3 foiz va audit xulosasi shart bilan bildirilgan. Bu holat daromad va xarajatlarni e'tirof etish tartibi bo'yicha kuchaytirilgan protseduralarni, xususan yirik shartnomalar, xizmat ko'rsatish davri va davr oxiri provodkalari bo'yicha 100 foizga yaqin qamrovni maqsadga muvofiq qiladi.

3-jadval

Moliyaviy xatarlarni pasaytirishga qaratilgan auditorlik tavsiyalari

Risk zonasi	Asosiy signal	Auditorlik tavsiyasi	Ustuvor tekshiruv amali
Daromadni muddatidan oldin tan olish	Davr oxirida sotuvlar keskin o'zgarishi, savdo debitorligi yuqoriligi	Daromadni tan olish mezonlarini shartnoma, jo'natish, qabul qilish va keyingi tushum bilan bog'liq holda qayta	Davrlar bo'yicha ajratish testi, tashqi tasdiqlash, keyingi pul tushumlari testi

		tekshirish	
Fiktiv yoki sust tasdiqlangan sotuvlar	Savdo debitorligi tushumga nisbatan baland, pul tushumi sust	Kontragentlar kesimida risk-reyting tuzish va yuqori riskli mijozlarni tanlanmadan chiqarib yubormaslik	Tashqi tasdiqlash, debitorlik yosh tahlili, kontragent hujjatlarini verifikatsiya qilish
Xarajatlarni noto'g'ri davrga o'tkazish	Davr xarajatlari bosimi keskin o'zgarishi, sof foyda marjasi pastligi	Davr oxiri provodkaları, qo'lda kiritilgan yozuvlar va bir martalik xarajatlarni alohida blokda tekshirish	Jurnal o'tkazmalarini tahlil qilish, cut-off, qayta hisoblash
Zaxira va tannarx bosimi	Zaxiralar/tushum nisbati yuqori, yalpi marja qisqarishi	Tannarx kalkulyatsiyasini qayta ko'rib chiqish, zaxiralar qadrsizlanishi va ombor qoldiqlarini tekshirish	Inventarizatsiya, kalkulyatsiyani qayta hisoblash, analitik taqqoslash
Joriy majburiyatlar va likvidlik bosimi	Joriy majburiyatlar/tushum nisbati baland, sof foyda juda past	Xarajatlarni kechiktirish, majburiyatlarni yashirish va yetkazib beruvchilar bilan hisob-kitoblarni noto'g'ri aks ettirish riskini kengroq tekshirish	Kreditorlikni solishtirish, shartnomalar va to'lov jadvalini ko'rish
Boshqaruv	Shart bilan fikr,	Rahbariyat	Management bias

tarafkashligi va baholash xatari	murakkab baholashlar, davr oxiri yozuvlari	qarorlari, qo'lda kiritilgan provodkalar va subyektiv baholar bo'yicha professional skeptitsizmni kuchaytirish	indikator, jurnal testi, auditorning mustaqil intervali
--	--	---	---

3-jadvaldagi tavsiyalar audit natijasini yaxshiroq hujjatlashtirish va xatarni pasaytirish o'rtasidagi bog'liqlikni ochib beradi. Tavsiyaning mazmuni korxonalar risk-profiliga bog'liq bo'lgani uchun auditor bir xil protseduralarni barcha mijozlarga standart ravishda tatbiq etmasligi kerak. Daromadlarda savdo debitorligi va davr oxiri o'zgarishlari ustun bo'lsa, daromadni tasdiqlashga yo'naltirilgan protseduralar kengayadi. Xarajatlarda marja qisqarishi va foyda bosimi ustun bo'lsa, jurnal yozuvlari, klassifikatsiya va davrlar bo'yicha ajratish chuqurlashadi. Shu tariqa auditorlik tavsiyasi tekshiruvdan keyingi umumiy xulosa emas, balki audit dasturining o'zida aks etuvchi boshqaruvchi hujjat sifatida shakllanishi lozim.

Olingan dalillar daromad va xarajatlar auditi uchun moliyaviy xatarlarni pasaytirish auditorning faqat tekshiruv yakunida beradigan tavsiyasi bilan cheklanmasligini ko'rsatdi. Xatarni pasaytirish audit rejalashtirilayotgan bosqichdan boshlanishi kerak. Agar auditor korxonaning savdo debitorligi yuqori, zaxiralari katta, joriy majburiyatlar bosimi kuchli va foyda marjasi pasayganini oldindan ko'rsa, audit dasturini shu risklarga mos ravishda qayta tuzadi. Bunday yondashuv yuklangan manbalardagi riskni auditning barcha bosqichlarida baholash talabi bilan mos keladi.

Tahlillarga ko'ra, "O'zelektroapparat-electroshield" AJ va "Toshshahartransxizmat" AJ bo'yicha korxonalar profilidagi keskin farqlar auditorlik tavsiyalarining ham farqlanishini ko'rsatdi. Birinchi korxonada savdo debitorligi va zaxiralari bosimi markaziy risk bo'lib turgan bo'lsa, ikkinchisida juda tez tushum o'sishi, davr xarajatlari ulushining yuqoriligi va shart bilan bildirilgan auditorlik fikri muhim signal bo'ldi. Shu bois audit tavsiyalari koeffitsiyentlar matritsasiga tayangan holda shakllanganda ularning amaliy foydasi kuchayadi.

Umumiy olganda ijobiy auditorlik fikri mavjud bo'lishi korxonalar risklari past degani emas. "O'zelektroapparat-electroshield" AJ va "Dehqonobod kaliy zavodi" AJ bo'yicha ijobiy xulosa berilgan bo'lsa-da, ularning moliyaviy ko'rsatkichlari audit tavsiyalarini kuchaytirishni talab qiladigan risk zonalarini ko'rsatib turibdi. Demak, auditorlik xulosasi turi risk bahosining yakuniy nuqtasi emas, balki boshqa indikatorlar bilan birgalikda o'qilishi lozim bo'lgan signal

hisoblanadi.

Shuningdek, yuklangan manbalardagi 540-son AXS “Hisoblab chiqilgan baholar, shu jumladan haqqoniy qiymat bo‘yicha hisoblab chiqilgan baholar va ular bilan bog‘liq ochib beriladigan ma’lumotlar” standarti va boshqaruv tarafkashligi haqidagi qarashlar daromad va xarajatlar auditida professional skeptitsizmni kuchaytirish zarurligini ko‘rsatadi. Korxonada foyda bosimi ostida bo‘lgan, rahbariyat daromad ko‘rsatkichlariga sezgir bo‘lgan yoki murakkab baholash elementlari mavjud bo‘lgan holatlarda auditor o‘zining mustaqil baholash intervalini shakllantirishi, boshqaruv taqdim etgan hisob-kitoblarni avtomatik qabul qilib yubormasligi kerak.

Umumiy xulosalar quyidagilar:

a) korxonalarining daromad va xarajatlari auditida moliyaviy xatarlarni pasaytirish uchun auditorlik tavsiyalari standart shaklda emas, balki korxonaning individual risk-profiliga mos ravishda tuzilishi lozim. Savdo debitorligi, zaxiralar, davr xarajatlari, joriy majburiyatlar va auditorlik xulosasi turi bu profilning tayanch ko‘rsatkichlari bo‘lib xizmat qiladi.

b) auditorlik tavsiyalari audit tugagandan keyin beriladigan umumiy maslahatlar to‘plami emas, balki audit rejasiga integratsiyalashgan boshqaruviy tavsiyalar shaklida bo‘lishi kerak. Bu yerda daromadni tan olish, xarajatlarni klassifikatsiya qilish, zaxiralarni baholash, kreditor va debitorlar bilan hisob-kitoblarni tasdiqlash bo‘yicha protseduralar risk darajasiga mos ravishda kuchaytiriladi.

v) empirik tahlil ko‘rsatganidek, savdo debitorligi/tushum nisbati 40 foizdan yuqori, zaxiralar/tushum nisbati 70 foizga yaqinlashgan yoki davr xarajatlari/yalpi foyda nisbati 80 foizdan oshgan holatlarda auditorlik tavsiyalarini kengaytirish zarur. Bunday vaziyatlarda tashqi tasdiqlash, keyingi pul tushumlari testi, inventarizatsiya, jurnal provodkalarini tahlili va davrlar bo‘yicha ajratish testi ustuvor bo‘ladi.

g) auditorlik tashkilotlari amaliyotida “daromad va xarajatlar auditini bo‘yicha risk-tavsiyalar kartasi”ni joriy etish maqsadga muvofiq. Ushbu kartada har bir mijoz bo‘yicha asosiy moliyaviy indikatorlar, dominant risk zonasi, tavsiya etilgan protseduralar va kutilayotgan auditorlik dalili turlari oldindan aks ettiriladi. Bu audit guruhining resurslarini yuqori riskli uchastkalariga to‘g‘riroq yo‘naltiradi.

References

1. Donald C. Wengler. Increasing auditor sensitivity to the risk of fraudulent financial reporting: assessing incentives and pressures on top management. – University of South Florida, 2016. 118 p.
2. Jonna Kristina Sivertsen, Rebekka Maria Hansen. Revisors risikovurdering af iboende risici – en kritisk analyse af ISA 540 (R). – Aalborg Universitet, 2021. 102 p.
3. Maxkamova M.A., Ziyayeva D.S. Korporativ risklarni boshqarish. – Toshkent, 2020. 225 bet.
4. Shirinov U.A., Turayeva F. Korxonalarda auditorlik riskini aniqlash yo‘llari // Ekonomika i sotsium, №6(121)-2, 2024. 55-60 bet.
5. Кузиева Д.Б. Аудиторлик далилларининг етарлилигини таъминлаш орқали аудиторлик riskini минималлаштириш йўналишлари // Иқтисод ва молия / Экономика и финансы, 2019, 11(131). 6 бет.
6. Мирзаев Ф.И. Молиявий riskларнинг турлари, таснифи, бошқариш ва баҳолаш усуллари. – Тошкент: Молия, 2006. 133 бет.